

MARCIN KAZIMIERCZUK
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Ograniczenie wolności i praw człowieka podczas stanu wyjątkowego w polskim prawodawstwie

Słowa kluczowe: stan wyjątkowy, wolności i prawa człowieka, ograniczenia, polskie prawodawstwo

Wprowadzenie

Regulacje zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.¹ w sprawie stanów nadzwyczajnych mają za cel zapewnienie skutecznego funkcjonowania państwa w warunkach kryzysowych w sferze wewnętrznej i doprowadzenie do jak najszybszej restytucji stanu normalnego². Z prawnego punktu widzenia istota każdego stanu nadzwyczajnego polega na tym, że wprowadza się go w sytuacji szczególnego zagrożenia, kiedy normalne, zwykłe środki prawne i instytucje ustrojowe okażą się niewystarczające i trzeba zawiesić lub ograniczyć na pewien czas wolności i prawa obywatelskie oraz zmienić kompetencje konstytucyjnych organów władzy przez istotne i nadzwyczajne zwiększenie uprawnień władzy wykonawczej (głowy państwa i rządu)³.

Celem artykułu jest analiza zagadnienia ograniczenia wolności i praw człowieka podczas stanu wyjątkowego w polskim prawodawstwie oraz próba określenia skuteczności tego reżimu choćby względem uregulowań dotyczących stanu wojennego. W kwestii ograniczeń w korzystaniu z konstytucyjnych wolności i praw człowieka można wyróżnić dwa rodzaje rozwiązań o różnym stopniu

¹ Dz. U. Nr 78, poz. 483.

² Zob. S. Gebethner, *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 8.

³ Por. Z. Witkowski, A. Cieszyński, *Instytucje stanów nadzwyczajnych w porządku prawnym Federacji Rosyjskiej (na tle genezy konstytucji z 1993 r. i w świetle ustawodawstwa okresu 2001–2002)*, [w:] L. Garlicki, A. Szmyt (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003, s. 324.

intensywności. Po pierwsze, rozwiązania z art. 31 ust. 3 Konstytucji, właściwe dla sytuacji, w której dla bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego oraz ochrony środowiska, zdrowia, moralności publicznej albo wolności i praw innych osób konieczne jest wprowadzenie ograniczeń w korzystaniu z konstytucyjnych wolności i praw⁴; po drugie, stany nadzwyczajne⁵. W pierwszym przypadku przyjęte rozwiązanie wydaje się być zaadresowane do zwykłych instytucji-regulacji ustawowych ograniczających konstytucyjne wolności i prawa, np. instytucje reagowania kryzysowego⁶. W drugim przypadku, zgodnie z treścią art. 228 ust. 1 Konstytucji, stany nadzwyczajne, w tym stan wyjątkowy, zostały przewidziane na wypadek szczególnych zagrożeń, w których zwykle środki konstytucyjne są niewystarczające. Właśnie ograniczeniom praw człowieka podczas stanu wyjątkowego poświęcone będą dalsze rozważania.

Przesłanki wprowadzenia stanu wyjątkowego

Jedną z postaci stanów nadzwyczajnych, jaką przewidział ustrojodawca w Konstytucji RP z 1997 roku, jest stan wyjątkowy (art.230). Związany jest on z zagrożeniami:

- konstytucyjnego ustroju państwa,
- bezpieczeństwa obywateli,
- porządku publicznego.

Do przesłanek stanu wyjątkowego należy z reguły fakt zbiorowego zakłócenia porządku publicznego, zagrażającego zdrowiu i życiu obywateli oraz porządkowi konstytucyjnemu państwa. Wprowadzenie stanu wyjątkowego może wystąpić jedynie w przypadku rzeczywistego zaistnienia, a nie spodziewanego wystąpienia wymienionych wyżej zagrożeń. Konstytucja nie uznaje konieczności jednoczesnego wystąpienia tych zagrożeń jako warunku uzasadniającego wprowadzenie stanu wyjątkowego. Wymienienie w sposób fakultatywny trzech rodzajów zagrożeń na początku ust. 1 art. 230 Konstytucji RP wskazuje, że wprowadzenie stanu wyjątkowego może wystąpić zarówno w przypadku zbiegu trzech wymienionych zagrożeń, jak również wystąpienia dwóch albo jednego z nich⁷.

Przesłanka zagrożenia konstytucyjnego ustroju państwa wskazuje, że warunkiem zastosowania stanu wyjątkowego jest tylko takie zagrożenie, które uderza wprost w Konstytucję jako fundament ustroju państwa, a konkretnie w jej najważniejsze, podstawowe dla ustroju instytucje i zasady⁸. Natomiast przez przesłankę zagrożenia bezpieczeństwa obywateli rozumie się stan,

⁴ Zob. L. Garlicki, *Przesłanki ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności (na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego)*, „Państwo i Prawo” 2001, nr 10; B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2004, s. 468.

⁵ M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warszawa 2007, s. 166.

⁶ Ibidem, s. 167.

⁷ Zob. L. Garlicki, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1997.

⁸ W.J. Wołpiuk, *Państwo wobec szczególnych zagrożeń*, Warszawa 2002, s. 93.

w którym życie, zdrowie oraz mienie obywateli są zagrożone w skali i natężeniu uniemożliwiającym normalną egzystencję ogółu mieszkańców⁹. Pamiętać przy tym należy, iż poczucie bezpieczeństwa zależy od społecznej akceptacji danego systemu prawnego, jego systemu politycznego oraz reguł ustalających ład społeczny¹⁰. Trudna do zdefiniowania jest ostatnia z przesłanek wprowadzenia przedmiotowego stanu nadzwyczajnego, stąd też w przypadku zagrożenia porządku publicznego postuluje się, aby warunkiem powołania się na tę okoliczność była ostateczność, wyrażająca się niemożnością podania jako przyczyny wprowadzenia stanu wyjątkowego zagrożenia bezpieczeństwa obywateli¹¹. Zdaniem K. Prokopa, porządek publiczny obejmuje trzy elementy: stan normalnego funkcjonowania państwa, społeczeństwa oraz gospodarki narodowej¹². Dlatego też skorzystanie z tej przesłanki powinno być uzasadnione szczególnym charakterem niebezpieczeństw lub masowością naruszeń porządku publicznego – zasad działalności instytucji publicznych, urzędów użyteczności publicznej, dezorganizacji życia zgodnego z prawami obowiązującymi w społeczeństwie demokratycznym¹³.

Reasumując powyższe, stwierdzić należy, że stan wyjątkowy może zostać wprowadzony z powodu wielu różnych okoliczności, począwszy od próby zamachu stanu, aktów terrorystycznych, poprzez masowy bandytyzm, na powszechnym blokowaniu dróg i zamieszkach kończąc¹⁴. W związku z tym zauważyć należy, że organy wprowadzające stan wyjątkowy, mając swobodę wyboru i oceny przesłanki jego wprowadzenia, muszą liczyć się z odmienną oceną ich działań, skutkującą możliwością pociągnięcia do odpowiedzialności politycznej i konstytucyjnej¹⁵.

Zasady funkcjonowania państwa podczas stanu wyjątkowego

Do wprowadzenia stanu wyjątkowego uprawniony jest Prezydent RP, działający na wniosek Rady Ministrów. We wniosku do Prezydenta RP Rada Ministrów określa przyczyny wprowadzenia stanu wyjątkowego i niezbędny czas jego trwania oraz obszar na jakim powinien on być wprowadzony, a także rodzaje ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela, które muszą być odpowiednie do stopnia i charakteru zagrożenia¹⁶.

⁹ Zob. S. Bolesta, *Pojęcie porządku publicznego w prawie administracyjnym*, „Studia Prawnicze” 1983, z. 1, s. 229; E. Ura, *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, Rzeszów 1988, s. 120.

¹⁰ K. Wojtyszek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999, s. 253.

¹¹ M. Brzeziński, op. cit., s. 206.

¹² K. Prokop, *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 85.

¹³ L. Garlicki, op. cit., s. 15.

¹⁴ W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 305.

¹⁵ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2003, s. 430.

¹⁶ Podstawą decyzji o wprowadzeniu stanu wyjątkowego jest zatem zgodne stwierdzenie, powzięte przez Prezydenta RP i Radę Ministrów, istnienia zagrożenia wewnętrznego państwa.

Prezydent niezwłocznie rozpatruje powyższy wniosek, a następnie wydaje rozporządzenie o wprowadzeniu stanu wyjątkowego¹⁷ bądź odmawia wydania takiego rozporządzenia. Omawiany stan nadzwyczajny może być wprowadzony na całym terytorium państwa lub na jego części i na czas oznaczony, nie dłuższy niż 90 dni (art. 230 ust. 1 Konstytucji RP). Przedłużenie stanu wyjątkowego może nastąpić tylko raz, za zgodą Sejmu i na czas nie dłuższy niż 60 dni (art. 230 ust. 2 Konstytucji RP). Działania organów upoważnionych do wprowadzenia stanu wyjątkowego¹⁸ znajdują się pod kontrolą Sejmu i to od początku jego obowiązywania. Konstytucja RP zobowiązuje Prezydenta do przedłożenia Sejmowi, w ciągu 48 godzin od podpisania aktu prawnego, rozporządzenia o wprowadzeniu stanu wyjątkowego. Rozporządzenie to Sejm jest zobowiązany rozpatrzyć niezwłocznie. Izba niższa parlamentu może tylko zaakceptować rozporządzenie albo je uchylić. Konstytucja RP nie przewiduje innego trybu kończącego rozpatrywanie rozporządzenia. Akceptacja wiąże się z przyjęciem treści aktu wykonawczego do wiadomości i nie wymaga podjęcia w tej sprawie decyzji, wyrażonej w skonkretyzowanej formie. Stan wyjątkowy obowiązuje od dnia ogłoszenia rozporządzenia w Dzienniku Ustaw. Sejm może również uchylić rozporządzenie, do czego potrzebne jest uzyskanie bezwzględnej większości głosów podczas obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. W artykule 231 Konstytucji nie została przewidziana konkretna forma decyzji, właściwa w sprawie uchylecia rozporządzenia Prezydenta RP. Również Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej¹⁹ nie określa rodzaju aktu Sejmu służącego do uchylecia wymienionego rozporządzenia. Skutkiem uchylecia takiego aktu jest zniesienie ograniczeń w zakresie wolności i praw człowieka i obywatela oraz powrót do normalnych zasad funkcjonowania władz publicznych (art. 231)²⁰.

Uściślenie przepisów konstytucyjnych w zakresie funkcjonowania aparatu państwowego i sytuacji prawnej obywatela nastąpiło w ustawie z dnia 21 czerwca 2002 roku o stanie wyjątkowym²¹. Zgodnie z tym aktem prawnym organy władzy publicznej otrzymują dodatkowe kompetencje i obowiązki m.in. Prezydent RP, na wniosek Prezesa Rady Ministrów może postanowić o użyciu oddziałów i pododdziałów Sił Zbrojnych RP do przywrócenia normalnego funkcjonowania państwa, o ile dotychczas zastosowane siły i środki zostały wyczerpane. Decyzję o użyciu Sił Zbrojnych wydaje się wtedy tylko, gdy nie koliduje to z wypełnieniem konstytucyjnych zadań Sił Zbrojnych. Żołnierzom wyznaczonym do tych oddziałów i pododdziałów przysługują wówczas, w zakresie niezbędnym do wykonywania ich zadań, uprawnienia policjantów określone w art. 15–17 ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji²².

¹⁷ Wraz z oznaczeniem czasu, na jaki został on wprowadzony.

¹⁸ Dotyczy to Rady Ministrów, która występuje z wnioskiem, oraz Prezydenta, który zarządza stan wyjątkowy, wydając rozporządzenie.

¹⁹ Uchwała Sejmu RP z dnia 30 lipca 1992 r. z późn. zm.

²⁰ W. Skrzydło, op. cit., s. 305–306.

²¹ Dz. U. z 2002 r. Nr 113, poz. 985 z późn. zm., dalej u.s.wyj.

²² Ustawa o Policji z dnia 21 czerwca 1990 r. (tekst jedn.: Dz. U. 2007, Nr 43, poz. 277 z późn. zm.).

Szczególną rolę odgrywa Prezes Rady Ministrów (w przypadku wprowadzenia stanu wyjątkowego na obszarze większym niż jedno województwo) lub wojewoda (w przypadku wprowadzenia tego stanu na obszarze jednego województwa). To właśnie tym podmiotom art. 9 u.s.wyj. powierza wykonywanie działań przywracających konstytucyjny ustroj państwa, bezpieczeństwo obywateli lub porządek publiczny, ze szczególnym uwzględnieniem koordynacji i kontroli funkcjonowania administracji rządowej i samorządowej. W przypadku, gdyby organy samorządu terytorialnego nie były wystarczająco skuteczne w wykonywaniu zadań publicznych lub realizacji powierzonych im zadań na mocy przepisów o wprowadzeniu stanu wyjątkowego, Prezes Rady Ministrów, na wniosek właściwego wojewody, może zawiesić te organy wprowadzając na ich miejsce zarząd komisaryczny (w osobie komisarza rządowego). Zawieszenie trwać może aż do czasu zniesienia stanu wyjątkowego lub wprowadzone zostaje na czas oznaczony. Nadaniu działaniom organów władzy publicznej szczególnej skuteczności służyć ma art. 14 u.s.wyj. stanowiący, iż decyzje przez nie wydawane na podstawie omawianej ustawy lub przepisów wykonawczych podlegają natychmiastowemu wykonaniu²³.

Wprowadzenie i zniesienie stanu wyjątkowego minister właściwy do spraw zagranicznych notyfikuje Sekretarzowi Generalnemu ONZ i Sekretarzowi Generalnemu Rady Europy. Prezes Rady Ministrów na bieżąco zobowiązany jest do informowania Prezydenta RP o skutkach wprowadzenia stanu wyjątkowego oraz o rodzaju i rezultatach działań, jakie podjęte zostały dla przywrócenia normalnego funkcjonowania państwa.

Międzynarodowe aspekty dopuszczalności ograniczenia praw człowieka

Analizę klauzul derogacyjnych zawartych w różnych aktach międzynarodowych rozpocząć należy od omówienia tego typu klauzuli, znajdującej się w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych²⁴. Wynika to przede wszystkim z faktu, że Pakt ten – jako jedyny spośród traktatów międzynarodowych, zawierających takie klauzule, ma charakter uniwersalny i został przyjęty przez wiele państw należących do różnych kręgów kulturowych i regionalnych systemów ochrony praw człowieka²⁵. Omawiana klauzula w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych wyrażona została w jego art. 4. Przepis ten składa się z 3 ustępów. Pierwszy wskazuje na przesłanki oraz zasady stosowania derogacji, drugi wymienia prawa i wolności,

²³ T. Bryk, *Przegląd regulacji stanów nadzwyczajnych w przepisach Konstytucji RP*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 1, s. 229.

²⁴ Dz. U. 1977 nr 38, poz. 167.

²⁵ M. Radajewski, *Derogacja praw i wolności w sytuacjach nadzwyczajnych w międzynarodowych systemach ochrony praw człowieka*, [w:] M. Jabłoński, T. Jurczyk, P. Gutierrez (red.), *Międzynarodowa ochrona praw człowieka – współczesne problemy na świecie*, Wrocław 2015, s. 130.

które nie podlegają ograniczeniu nawet w tym trybie, ustęp 3 natomiast formułuje pewne obowiązki notyfikacyjne związane ze stosowaniem derogacji.

Jeżeli chodzi o przesłanki sięgnięcia po derogację praw i wolności – określaną w tym wypadku mianem „zawieszenia stosowania zobowiązań wynikających z paktu” – omawiany akt przewiduje, że jest to dopuszczalne wyłącznie w przypadku, gdy wystąpi wyjątkowe niebezpieczeństwo publiczne zagrażające życiu narodu i niebezpieczeństwo to zostanie urzędowo ogłoszone. Pierwsza z tych przesłanek ma charakter niedookreślony. Próby dokładnego zdefiniowania omawianej przesłanki podjęły się niektóre organy ONZ. W ramach prac Rady Gospodarczej i Społecznej 28 września 1984 r. przyjęto dokument nazwany „Zasadami z Syrakuz”²⁶, w którym m.in. dokonano interpretacji art. 4 paktu. Wskazano tam m.in., że niebezpieczeństwo publiczne, o którym mowa w tym przepisie, powinno mieć charakter aktualny i poważny oraz dotyczyć całej ludności kraju, choć może ono być ograniczone do części terytorium państwa. Wyjaśniono także, że niebezpieczeństwo to powinno zagrażać fizycznemu istnieniu narodu albo niezależności politycznej lub integralności terytorialnej państwa. Zgodnie z „Zasadami z Syrakuz” koniecznym warunkiem zastosowania derogacji jest również ograniczenie funkcjonowania instytucji odpowiedzialnych za gwarantowanie praw i wolności jednostki. Drugą przesłanką derogacji wolności i praw, jaką przewiduje pakt, jest urzędowe ogłoszenie niebezpieczeństwa publicznego. Przyjmuje się, że warunek ten zostaje spełniony, jeżeli władze danego państwa ogłoszą oficjalnie stan nadzwyczajny.

Klauzulę derogacyjną przewidują również niektóre regionalne traktaty dotyczące ochrony wolności i praw człowieka. Wśród nich chronologicznie pierwszą była Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 4 listopada 1950 r.²⁷ Artykuł 15 Konwencji przewiduje możliwość uchylenia stosowania wynikających z Konwencji zobowiązań. Podkreślić natomiast trzeba, że jest to dozwolone jedynie wyjątkowo, przy spełnieniu przewidzianych tym przepisem warunków: „w przypadku wojny lub innego niebezpieczeństwa publicznego zagrażającego życiu narodu, (...) w zakresie ściśle odpowiadającym wymogom sytuacji, pod warunkiem, że środki te nie są sprzeczne z innymi zobowiązaniami wynikającymi z prawa międzynarodowego”. Jako uzasadnianie zakazu derogacji wymienionych praw Europejski Trybunał Praw Człowieka wskazuje, że zawierają one „najbardziej podstawowe wartości demokratycznego społeczeństwa, tworzącego Radę Europy”²⁸.

²⁶ *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights*, E/CN.4/1985/4.

²⁷ Dz. U. 1993 nr 61, poz. 284.

²⁸ Zob. m.in. *Anguelova przeciwko Bułgarii*, skarga nr 38361/97, wyrok z 13 czerwca 2002 r., par. 109; *Ihan przeciwko Turcji*, skarga nr 22277/93, wyrok z 27 czerwca 2000 r. [Wielka Izba], par. 73.

W sprawie *Lawless przeciwko Irlandii*²⁹ i w sprawach międzypaństwowych przeciwko Grecji³⁰ Trybunał sprecyzował i zinterpretował warunki, przy zaistnieniu których możliwe będzie skorzystanie z art. 15. Istotne jest natomiast, że nie jest dozwolone uchylenie zobowiązań wynikających z artykułów: 2 (z wyjątkiem przypadków śmierci będących wynikiem zgodnych z prawem działań wojennych), 3, 4 (1) oraz 7. Jak wynika z powyższego, państwa są nadal związane obowiązkami wynikającymi z art. 2 Konwencji, zarówno w jego wymiarze materialnym, jak i proceduralnym³¹. Jednocześnie pamiętać trzeba, że nawet w sytuacji skutecznego skorzystania z art. 15, w dalszym ciągu obowiązywać będą pozostałe źródła prawa międzynarodowego, m.in. zobowiązania wynikające z międzynarodowego prawa humanitarnego, pozostałych powszechnych czy regionalnych konwencji praw człowieka, a także prawa zwyczajowego³².

Ograniczenia wolności i praw jednostki

Zgodnie z art. 228 ust. 3 Konstytucji RP zakres, w jakim mogą zostać ograniczone wolności i prawa człowieka i obywatela w czasie poszczególnych stanów nadzwyczajnych winna określać ustawa. Z konstrukcji tego przepisu wynika zasada wyłączności ustawy jako aktu właściwego i jedyne w przedmiocie regulacji kwestii ograniczenia praw i wolności w sytuacjach nadzwyczajnych państwa³³. Za uzasadnione można uznać domniemanie, że właściwe dla uregulowania statusu jednostki w czasie poszczególnych stanów nadzwyczajnych są ustawy o stanach nadzwyczajnych, uchwalone w warunkach zapewniających im demokratyczną legitymację uzyskaną przed ich wprowadzeniem³⁴.

Z konstytucyjnej zasady legalizmu wynika również, że organy władzy publicznej podejmują tylko takie działania, do których dyspozycja normy prawnej je upoważnia; *a contrario* obywatelom i innym podmiotom prawa wolno czynić wszystko, czego prawo nie zakazuje. Sfera wolnych zachowań ludzi nie ma jednak charakteru bezwarunkowego. Nierzadko ustrojodawca musi rozstrzygać o sprzecznościach interesów jednostek, ich praw oraz o konfliktach różnych wartości. Tym samym wyznaczyć musi granice korzystania z prawnie uznanych

²⁹ *Lawless przeciwko Irlandii* (nr 3), skarga nr 332/57, wyrok z 1 lipca 1961 r., par. 23 i n.

³⁰ *Dania przeciwko Grecji, Norwegia przeciwko Grecji, Szwecja przeciwko Grecji, Holandia przeciwko Grecji* („*The Greek Case*”), skargi nr 3321/67, 3322/67, 3323/67 oraz 3323/67, decyzja z 24 stycznia 1968 r.

³¹ K. Holy, *Zwalczanie bezkarności sprawców poważnych naruszeń praw człowieka – rozważania na tle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego Europejskiego i Porównawczego” 2012, nr 10, s. 81.

³² M.M. El Zeidy, *The ECHR and States of Emergency: Article 15 – A domestic Power of Derogation from Human Rights Obligations*, MSU-DCL Journal of International Law 2002, nr 11(26), s. 277.

³³ R. Socha, T. Sokólska, *Prawne uwarunkowania stanów nadzwyczajnych*, Bielsko-Biała 2010, s. 59.

³⁴ Z mocy art. 228 ust. 6 wynika, iż w okresie trwania stanu nadzwyczajnego nie mogą być zmieniane ani konstytucja, ani ustawy o stanach nadzwyczajnych. Zob. W. J. Wołpiuk, op. cit., s. 79.

przez siebie wolności. Istnieją jednak prawa i wolności, które nie mogą być w żaden sposób ograniczone, tj. wolności i prawa absolutne, jak np. prawo do życia, wolność od tortur, wolność od nieludzkiego traktowania lub karania³⁵. Granice korzystania z praw i wolności, niemających charakteru absolutnego, wyznaczone zostały w Konstytucji RP. Mają one postać klauzul limitacyjnych oraz klauzuli derogacyjnej³⁶.

Podczas obrad Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad treścią rozdziału XI najwięcej sprzecznych poglądów wywołał problem: w jakim zakresie i w jakiej formie ustawa może ograniczyć katalog wolności i praw jednostki. Ostatecznie przyjęto, że stan wojenny i stan wyjątkowy stwarzają podobne zagrożenia, którym państwo obowiązane jest się przeciwstawić, nawet gdy wymaga to znacznego ograniczenia praw człowieka dla ratowania dobra wspólnego. Jednym z zasadniczych skutków wprowadzenia stanu nadzwyczajnego jest zawsze ograniczenie sfery wolności i praw jednostki³⁷. Z uwagi na jej znaczenie dla każdego człowieka i obywatela, Konstytucja RP w art. 233 nie pozostawia organom władz publicznych swobody w określaniu, jakie prawa i wolności mogą podlegać ograniczeniom³⁸. Odsyłając do szczegółowych określeń w ustawach dotyczących poszczególnych stanów nadzwyczajnych ustrojodawca enumeratywnie wyliczył te z nich, które nie mogą być derogowane przez ustawę o stanie wyjątkowym. Należą do nich: godność człowieka (art. 30), ochrona życia (art. 38), humanitarne traktowanie (art. 39, 40 i 41 ust. 4), ponoszenie odpowiedzialności karnej (art. 42), dostęp do sądu (art. 45), dobra osobiste (art. 47), sumienie i religia (art. 53), petycje (art. 63) oraz rodzina i dziecko (art. 48 i 72). Zakaz ustanawiania ograniczeń obejmuje katalog 14 artykułów konstytucji dotyczących podstawowych wolności i praw z ochroną życia na czele³⁹. Ponadto istnieje dodatkowy zakaz dyskryminacji jednostki z powodu rasy, płci, języka, wyznania, pochodzenia społecznego, urodzenia i majątku.

³⁵ Zob. art. 38–40 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

³⁶ Zob. T. Jasudowicz, *Administracja wobec praw człowieka*, Toruń 1996, s. 31–33; tenże, *Studium substancjalnych przesłanek dopuszczalności środków derogacyjnych*, [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych*, Toruń 1997, s. 45 i n.; Wojtyszek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999.

³⁷ M. Zdyb, *Ochrona podstawowych praw i wolności jako podmiotowy element bezpieczeństwa wewnętrznego*, [w:] M. Zdyb, J. Stelmasiak, K. Sikora (red.), *Podstawowe płaszczyzny zagrożeń bezpieczeństwa wewnętrznego. Aspekty materialnoprawne*, Warszawa 2014, s. 17.

³⁸ Artykuł 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. stanowi: „ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”. Zob. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2003, s. 434; L. Wiśniewski, *Stany nadzwyczajne w projekcie nowej Konstytucji RP*, [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych*, Toruń 1997, s. 156–157.

³⁹ Zob. W. J. Wołpiuk, op. cit., Warszawa 2002, s. 102–105.

Przewidziana została także zasada wyrównywania strat majątkowych, wynikających z ograniczenia wolności i praw jednostki w czasie obowiązywania stanu nadzwyczajnego (art. 228 ust. 4)⁴⁰.

Analiza katalogu wolności i praw człowieka, których nie wolno ograniczać w czasie obowiązywania stanu nadzwyczajnego, pozwala stwierdzić, iż Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r. jest zgodna z przepisami prawa międzynarodowego obowiązującymi w tym zakresie, tj. z art. 4 ust. 2 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁴¹ oraz z art. 15 ust. 2 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁴². Wymienione akty prawne wywarły niewątpliwy wpływ na treść regulacji konstytucyjnych w tej materii.

Ograniczenia wolności i praw osobistych

Zgodnie z art. 15 ustawy o stanie wyjątkowym na obszarze, na którym został wprowadzony stan wyjątkowy, ograniczeniom wolności i praw człowieka i obywatela podlegają wszystkie osoby fizyczne zamieszkałe lub przebywające tam chociażby czasowo. Ograniczenia te stosuje się odpowiednio wobec osób prawnych i jednostek organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej, mających siedzibę lub prowadzących działalność na obszarze objętym stanem wyjątkowym⁴³.

Ważne znaczenie w czasie trwania stanu wyjątkowego ma ograniczenie nietykalności (wolności) osobistej. Polega ono przede wszystkim na ustanowieniu przez ustawę w art. 17 u.s.wyj. instytucji odosobnienia⁴⁴. Jej istota sprowadza się do czasowego pozbawienia wolności nie na mocy prawomocnego orzeczenia sądowego, lecz decyzji organu administracji publicznej. Odosobnieniu podlega osoba mająca ukończone 18 lat, w stosunku do której zachodzi uzasadnione podejrzenie, że pozostając na wolności będzie prowadziła działalność zagrażającą konstytucyjnemu ustrojowi państwa, bezpieczeństwu obywateli lub porządkowi publicznemu albo gdy odosobnienie jest niezbędne, aby zapobiec popełnieniu czynu karalnego lub uniemożliwić ucieczkę po jego popełnieniu⁴⁵. Odosobniona może być również osoba, która ukończyła 17 lat, jeżeli przeprowadzona uprzednio z nią rozmowa ostrzegawcza okazała się nieskuteczna⁴⁶.

⁴⁰ Zob. Ustawa z dnia 22 listopada 2002 r. o wyrównywaniu strat majątkowych wynikających z ograniczenia w czasie stanu nadzwyczajnego wolności i praw człowieka i obywatela (Dz. U. 2002 Nr 233, poz. 1955 z późn. zm.).

⁴¹ Dz. U. 1977 nr 38, poz. 167.

⁴² Dz. U. 1993 nr 61, poz. 284.

⁴³ Rodzaje ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela powinny odpowiadać charakterowi oraz intensywności zagrożeń stanowiących przyczyny wprowadzenia stanu wyjątkowego, a także zapewniać skuteczne przywrócenie normalnego funkcjonowania państwa.

⁴⁴ T. Bryk, op. cit. s. 230.

⁴⁵ R. Giętkowski, *Odosobnienie w czasie stanu wyjątkowego*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 12, s. 39.

⁴⁶ Odosobnienie następuje na podstawie decyzji wojewody właściwego ze względu na miejsce pobytu stałego lub czasowego osoby odosobnionej i jest wykonywane przez właściwego komendanta

W czasie odosobnienia nie może być rozwiązany stosunek pracy z osobą odosobnioną, chyba że przed odosobnieniem zaistniały z jej winy okoliczności, uzasadniające rozwiązanie stosunku pracy bez wypowiedzenia. Termin do wniesienia środków prawnych przeciwko rozwiązaniu stosunku pracy liczy się w tych przypadkach od dnia zakończenia odosobnienia. Do pobytu osób odosobnionych w ośrodkach odosobnienia stosuje się odpowiednio przepisy Kodeksu karnego wykonawczego dotyczące praw i obowiązków tymczasowo aresztowanych, wykonywania tymczasowego aresztowania oraz nadzoru penitencjarnego.

W czasie stanu wyjątkowego na wezwanie organów prokuratury, Policji, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Straży Granicznej, Żandarmerii Wojskowej lub Służby Kontrwywiadu Wojskowego osoba mająca ukończone 17 lat jest obowiązana do udziału, we wskazanym miejscu, w rozmowie ostrzegawczej. Rozmowa ta polega na udzieleniu pouczenia o prawnych i osobistych skutkach nieprzestrzegania porządku prawnego oraz niestosowania się do ustalonych na czas stanu wyjątkowego ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela. Osoby obecne przy rozmowie potwierdzają przebieg rozmowy podpisami na protokole. Do udziału w rozmowie ostrzegawczej można wezwać tylko taką osobę, co do której zachodzi uzasadnione podejrzenie, że nie będzie przestrzegać porządku prawnego. Jeżeli osoba wezwana na rozmowę ostrzegawczą nie zgłosi się dobrowolnie na wskazane miejsce, a fakt otrzymania wezwania nie budzi wątpliwości, może być przymusowo doprowadzona przez organ wzywający⁴⁷.

W czasie stanu wyjątkowego może zostać ustanowiona cenzura prewencyjna środków społecznego przekazu, obejmująca materiały prasowe w rozumieniu ustawy z dnia 26 stycznia 1984 r. Prawo prasowe⁴⁸. Cenzura prewencyjna nie obejmuje należących do kościołów i innych związków wyznaniowych środków społecznego przekazu, stanowiących źródła informacji na temat religii i służących wypełnianiu funkcji religijnych.

Przedmiotem kontroli, stanowiącym jednocześnie ograniczenie tajemnicy korespondencji, może stać się sprawdzanie zawartości przesyłek, listów, paczek i przekazów przekazywanych w ramach usług pocztowych o charakterze powszechnym lub usług kurierskich⁴⁹. Ponadto kontrola może objąć treści korespondencji telekomunikacyjnej i rozmów telefonicznych lub sygnałów przesyłanych

wojewódzkiego Policji, w drodze zatrzymania tej osoby i przymusowego doprowadzenia do ośrodka odosobnienia podległego Ministrowi Sprawiedliwości. Wojewoda wszczyna postępowanie w sprawach odosobnienia na wniosek właściwych organów prokuratury, Policji, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Straży Granicznej, Żandarmerii Wojskowej lub Służby Kontrwywiadu Wojskowego. Decyzję w sprawie odosobnienia doręcza się osobie odosobnionej niezwłocznie, nie później niż w ciągu 48 godzin od chwili jej wydania. Decyzję tę uchyla się niezwłocznie, jeżeli ustana przyczyny uzasadniające odosobnienie.

⁴⁷ W przypadku osoby niemającej ukończonych 17 lat, wezwanie przekazuje się i przeprowadza rozmowę ostrzegawczą z rodzicami lub rodzicem albo opiekunem prawnym tej osoby. Rozmowa ostrzegawcza, w tym przypadku, odbywa się w obecności osoby, której podejrzenie dotyczy, jeżeli takie jest życzenie rodzica lub opiekuna prawnego tej osoby.

⁴⁸ Dz. U. 1984 nr 5, poz. 24 z późn. zm.

⁴⁹ A. Surówka, *Ograniczenia wolności słowa w stanach nadzwyczajnych*, [w:] A. Biłgorajski (red.), *Wolność wypowiedzi i jej granice. Analiza wybranych zagadnień*, Katowice 2014.

w sieciach telekomunikacyjnych⁵⁰. Organy cenzury i kontroli są uprawnione do zatrzymywania w całości lub w części publikacji, przesyłek pocztowych i kurierskich oraz korespondencji telekomunikacyjnej, a także do przerywania rozmów telefonicznych i transmisji sygnałów przesyłanych w sieciach telekomunikacyjnych, jeżeli ich zawartość lub treść może zwiększyć zagrożenie konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego.

W czasie stanu wyjątkowego można również postanowić o emisji sygnałów uniemożliwiających nadawanie lub odbiór przekazów radiowych, telewizyjnych lub dokonywanych poprzez urządzenia i sieci telekomunikacyjne, których treść może zwiększyć zagrożenie konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego. Może zostać ograniczone funkcjonowanie systemów łączności oraz działalności telekomunikacyjnej i pocztowej, poprzez nakazanie wyłączenia urządzeń łączności lub zawieszenia świadczenia usług na czas określony, a także poprzez nakazanie niezwłocznego złożenia do depozytu właściwego organu administracji rządowej radiowych i telewizyjnych urządzeń nadawczych i nadawczo-odbiorczych lub ustalenie innego sposobu ich zabezpieczenia przed wykorzystaniem w sposób zagrażający konstytucyjnemu ustrojowi państwa, bezpieczeństwu obywateli albo porządkowi publicznemu.

Ustawodawca przewiduje podczas obowiązywania stanu wyjątkowego możliwość ograniczenia wolności poruszania się po terytorium RP przez ustanowienie nakazu lub zakazu przebywania lub opuszczania w ustalonym czasie oznaczonych miejsc, obiektów i obszarów, konieczność uzyskania zezwolenia organów administracji publicznej na zmianę miejsca pobytu stałego i czasowego oraz zgłoszenia w ustalonym terminie organom ewidencji ludności lub Policji przybycia do określonej miejscowości. Można wprowadzić ograniczenia w organizowaniu transportu drogowego, kolejowego i lotniczego oraz w ruchu jednostek pływających na morskich wodach wewnętrznych i na morzu terytorialnym, a także na śródlądowych drogach wodnych. Ponadto na obszarze obowiązywania stanu wyjątkowego na osobę, która ukończyła 18 lat, przebywającą w miejscu publicznym może być nałożony obowiązek posiadania przy sobie dowodu osobistego lub innego dokumentu stwierdzającego tożsamość, a na osobę uczącą się, która nie ukończyła 18 lat – legitymacji szkolnej⁵¹.

⁵⁰ Funkcję organów cenzury i kontroli pełnią właściwi wojewodowie, którzy mogą nakazać organom administracji publicznej, działającym na obszarze województwa, wykonywanie czynności technicznych, niezbędnych do prowadzenia cenzury lub kontroli. Decyzje organów cenzury i kontroli są ostateczne i mogą być zaskarżone bezpośrednio do sądu administracyjnego.

⁵¹ Zob. K. Prokop, *Stan wyjątkowy*, [w:] M. Czuryk, K. Dunaj, M. Karpiuk, K. Prokop (red.), *Bezpieczeństwo państwa. Zagadnienia prawne i administracyjne*, Olsztyn 2016, s. 209.

Ograniczenia wolności i praw politycznych

Rozdział trzeci przedmiotowej ustawy o stanie wyjątkowym, dotyczący zakresu ograniczeń wolności i praw jednostki, przewiduje możliwość zawieszenia organizowania i przeprowadzania wszelkiego rodzaju zgromadzeń, imprez masowych, strajków pracowniczych i innych form protestu, akcji protestacyjnych oraz zrzeszania się.

W czasie przedmiotowego stanu nadzwyczajnego zawieszeniu może ulec wolność zgromadzeń łącznie z organizowaniem i przeprowadzaniem imprez masowych oraz prowadzonych w ramach działalności kulturalnej imprez artystycznych i rozrywkowych, niebędących imprezami masowymi (art. 16 ust. 1 pkt 1–2 u.s.wyj.). Powyższy zakaz nie dotyczy zgromadzeń organizowanych przez kościoły i inne związki wyznaniowe oraz organizacje religijne działające w obrębie świątyń, budynków kościelnych, w innych pomieszczeniach służących organizowaniu i publicznemu sprawowaniu kultu, a także zgromadzeń organizowanych przez organy państwa lub organy samorządu terytorialnego. Pozwolenia na zbiórki publiczne na obszarze, na którym wprowadzono stan wyjątkowy, mogą być udzielane tylko wówczas, gdy w ocenie organu właściwego do udzielenia pozwolenia przeprowadzenie zbiórki nie utrudni realizacji celów wprowadzenia stanu wyjątkowego.

Przepisy ustawy o stanie wyjątkowym w kwestii ograniczenia wolności i praw politycznych przewidują ponadto możliwość zawieszenia wolności zrzeszania się (art. 16 ust. 1 pkt 6 u.s.wyj.) poprzez ustanowienie zakazu tworzenia i rejestracji nowych stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, organizacji pracodawców, ruchów obywatelskich oraz innych dobrowolnych zrzeszeń i fundacji, bądź też nakazanie okresowego zaniechania działalności zarejestrowanych stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, organizacji pracodawców, ruchów obywatelskich oraz innych dobrowolnych zrzeszeń i fundacji, których działalność może zwiększyć zagrożenie konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego⁵². Ponadto można zawiesić prawo do strajków pracowniczych i innych form protestu w odniesieniu do określonych kategorii pracowników lub w określonych dziedzinach; strajków i innych niż strajki form akcji protestacyjnych rolników oraz akcji protestacyjnych studentów, organizowanych przez studenckie samorządy, stowarzyszenia lub organizacje.

Pozostałe postanowienia rozdziału trzeciego u.s.wyj. wskazują na możliwość ograniczeń w dostępie do towarów konsumpcyjnych, w zakresie działalności gospodarczej, edukacyjnej, a także w przedmiocie obrotu krajowymi środkami płatniczymi. W okresie stanu wyjątkowego ustawa przewiduje również możliwość ograniczenia w kwestii prawa do posiadania broni palnej, amunicji i materiałów

⁵² Ibidem, s. 211.

wybuchowych. Odpowiednią formą aktu prawnego do wprowadzenia wymienionych ograniczeń jest rozporządzenie właściwego ministra⁵³.

Zakończenie

Prawa człowieka mogą pozostawać w kolizji z innymi szczególnie istotnymi wartościami, którym niekiedy należy nawet przyznać pierwszeństwo. W takich okolicznościach zasadne wydaje się dokładne unormowanie problematyki rozwiązywania tego typu konfliktów. Precyzyjne uregulowanie, na jakich zasadach dopuszczalne jest zawieszanie praw i wolności w sytuacjach nadzwyczajnych, sprzyja tak naprawdę ochronie tychże praw i wolności, ponieważ – przynajmniej w założeniach – chroni je przed arbitralnym i mogącym rodzić poważne nadużycia uchylaniem podejmowanym w imię stanu wyższej konieczności.

Regulacje rangi konstytucyjnej i ustawowej w sprawie stanu wyjątkowego mają za cel zapewnienie skutecznego funkcjonowania państwa w warunkach kryzysowych w sferze wewnętrznej i doprowadzenie do jak najszybszej restytucji stanu normalnego. Należy zwrócić jednak uwagę, że konstytucyjne i ustawowe unormowanie stanu wyjątkowego nie jest zbyt jednolite, w szczególności w odniesieniu do restryktywności stanu wojennego. Z Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. wynika, że gdyby nie prezydenckie rozporządzenie z mocą ustawy, pod względem potencjału surowości stosowanych środków nadzwyczajnych stan wyjątkowy byłby niemal tożsamy ze stanem wojennym. Jak wynika z przedstawionej analizy ograniczenia wolności i praw jednostki, ustawodawca przewiduje niezwykle restrykcyjny model reżimu stanu wyjątkowego w zakresie korzystania z konstytucyjnie zagwarantowanych wolności i praw człowieka i obywatela. Zwłaszcza w sferze wolności osobistej jednostki obostrzenia są jeszcze większe niż w wypadku wprowadzenia stanu wojennego.

LIMITATION OF FREEDOM AND HUMAN RIGHTS DURING THE STATE OF EMERGENCY IN POLISH LEGISLATION

Key words: State of emergency, freedom and human rights, restrictions, Polish legislation

Summary

The constitutional and statutory status of the state of emergency is governed by the aim of ensuring the effective functioning of the state in internal crises and restoring normal state as soon as possible. The Polish legislator envisages an extremely restrictive model of the state of emergency in the use of constitutionally guaranteed freedoms and human and civil rights. Particularly in the sphere of personal freedom, the units of stifling are even greater than in the case of the introduction of martial law.

⁵³ R. Socha, T. Sokólska, op. cit., s. 70.

Bibliografia

- Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2004.
- Bolesta S., *Pojęcie porządku publicznego w prawie administracyjnym*, „Studia Prawnicze” 1983, z. 1.
- Bryk T., *Przegląd regulacji stanów nadzwyczajnych w przepisach Konstytucji RP*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 1.
- Brzeziński M., *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warszawa 2007.
- Cieszyński A., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji z 1997 r.*, [w:] Witkowski Z. (red.), *Wejście w życie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Toruń 1998.
- Garlicki L., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1997.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2003.
- Garlicki L., *Przełamanie ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności (na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego)*, „Państwo i Prawo” 2001, nr 10.
- Gebethner S., *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 8.
- Giętkowski R., *Odosobnienie w czasie stanu wyjątkowego*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 12.
- Jasudowicz T., *Administracja wobec praw człowieka*, Toruń 1996.
- Jasudowicz T., *Studium substancjalnych przesłanek dopuszczalności środków derogacyjnych*, [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych*, Toruń 1997.
- Mażewski L., *Bezpieczeństwo publiczne. Stany nadzwyczajne w Rzeczypospolitej Polskiej oraz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1918-2009*, Toruń 2010.
- Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005.
- Prokop K., *Stan wojny a stan wojenny w Konstytucji RP*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 3.
- Prokop K., *Stan wyjątkowy*, [w:] M. Czuryk, K. Dunaj, M. Karpiuk, K. Prokop (red.), *Bezpieczeństwo państwa. Zagadnienia prawne i administracyjne*, Olsztyn 2016.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 2002.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013.
- Socha R., Sokólska T., *Prawne uwarunkowania stanów nadzwyczajnych*, Bielsko-Biała 2010.
- Stembrowicz J., *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie konstytucyjnym*, „Więź” 1998, nr 11-12.
- Surówka A., *Ograniczenia wolności słowa w stanach nadzwyczajnych*, [w:] A. Biłgorajski (red.), *Wolność wypowiedzi i jej granice. Analiza wybranych zagadnień*, Katowice 2014.
- Ura E., *Prawne zagadnienia bezpieczeństwa państwa*, Rzeszów 1988.
- Winczorek P., *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2003.
- L. Wiśniewski, *Stany nadzwyczajne w projekcie nowej Konstytucji RP*, [w:] T. Jasudowicz (red.), *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych*, Toruń 1997.
- Witkowski Z., Cieszyński A., *Instytucje stanów nadzwyczajnych w porządku prawnym Federacji Rosyjskiej (na tle genezy konstytucji z 1993 r. i w świetle ustawodawstwa okresu 2001-2002)*, [w:] L. Garlicki, A. Szmyt (red.), *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, Warszawa 2003.
- Wolpiuk W. J., *Państwo wobec szczególnych zagrożeń*, Warszawa 2002.
- Wojtyczek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999.
- Zdyb M., *Ochrona podstawowych praw i wolności jako podmiotowy element bezpieczeństwa wewnętrznego*, [w:] M. Zdyb, J. Stelmasiak, K. Sikora (red.), *Podstawowe płaszczyzny zagrożeń bezpieczeństwa wewnętrznego. Aspekty materialnoprawne*, Warszawa 2014.